

XIVA XONLIGIDA QONG‘IROTTLAR DAVRIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Bobomurod Faxriddin o‘g‘li Abdishukurov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

abdishukurovbobomurod2002@gamil.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Xiva xonligida qo‘ng‘irotlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelgan vaqti yuz bergan siyosiy jarayonlar, xonlikning boshqa xonliklar bilan aloqasi, Shuningdek, xonlikning davlat tuzumi, ta‘lim tizimi qanday kechganligi haqida tahliliy fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Ma‘naviyati darg‘alari, qizil saltanat ilhomchilari, birinchi o‘zbek irrigatori, qizlar maktabi, soxta xon, yovmutlar, dasturxonchi, sharmandali sulh, tarixiy fojia.

ABSTRACT

This article provides an analytical view of the political processes that took place in the Khiva Khanate at the time of the coming to power of the dynasty of bells, the connection of the Khanate with other khanates, as well as the state system of the Khanate, how the educational system went.

Keywords: Lessons of spirituality, inspirations from the red Kingdom, the first Uzbek irrigator, a girls school, a fake Khan, yovmuts, a tablecloth, a shameful truce, a historical tragedy;

KIRISH

Inson ma‘naviyatida tarix ilmining axamiyati beqiyosdir. Albatta har qaysi xalq yoki millatning ma‘naviyatini uning tarixi, o‘ziga xos urf-odat va an‘analari, xayotiy qadriyatlaridan ayri xolda tasavvur etib bo‘lmaydi. Yuqorida keltirilganidek, bugungi kunda O‘zbekiston davlatchilik tarixi va uning muhim taraqqiyot bosqichlari nihoyatda dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev tariximiz haqida quyidagilarni aytadi — “Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak. Bu markazga kelgan odam tariximiz haqida to‘la tasavvurga ega bo‘lishi, katta ma‘naviyat olib ketishi zarur”[1]. Xiva xonligidagi siyosiy vaziyat hukmron tabaqalarning urushlari va qabilalar o‘rtasidagi mojarolarni to‘xtatishga qodir bo‘lgan kuchli

markaziy hokimiyatning barpo etilishini taqozo etardi. Bunday hokimiyatni barpo etishga qodir kuch sifatida maydonga o'zbeklarning qo'ng'iroq qabilasi chiqdi. Bu zaruriyatning natijasi o'laroq, XVIII asrning 60-yillaridan boshlab, Xiva xonligida hokimiyatni qo'ng'iroq qabilasi boshliqlari asta-sekin o'z qo'llariga ola boshladilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqola interpretatsiya, induksiya, deduksiya, determinizm, tahliliy, qiyosiy va tizimli tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Mavzuni tadqiq qilishda mamlakatimizda olib borilgan keng islohotlar, tarixni xolis o'rganishga qaratilgan huquqiy asoslardan keng foydalanildi. Shuningdek ushbu tadqiq mavzusi bo'yicha mustaqillik davrida bir qator o'zbek olimlari tomonidan o'rganilgan. Xususan, bu borada N.Polvonov va O.Qo'shjonov, S.Hasanov, A.Abdurasulov, D.Bobojonov va M.Abdurasulov, Q.Munirov, X. Ziyoev, Davlatyor Raxim va Shohnazar Matrasul, Mulla Olim Maxdum Hojining asarlari alohida ahamiyatga ega. O.Qo'shjonov va N.Polvonovning — Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar asarida, asosan, Xiva xonligidagi jadid harakatiga, uning asosida tashkil topgan ta'lim tizimiga qaratiladi. S.Hasanovning — Xorazm ma'naviyati darg'alari nomli asarida esa Xorazmda yetishib chiqqan allomalar va ularning fan sohasiga qanday yangiliklar qo'shganligi keltirib o'tiladi. A.Abdurasulovning — Xiva asarida Xiva xonligidagi ichki siyosat masalalari, jumladan, madrasalar qatori, ulardagi ta'lim tizimi, adabiy muhit yoritib berilgan. Xususan, ta'lim tizimiga oid quyidagi ma'lumotni uchratishimiz mumkin: — Xivadagi rus-tuzem maktabining asosiy maqsadi mahalliy millat bolalariga rus tilini o'rgatib, mahalliy tarjimonlar tayyorlashdan iborat edi. Chunki hali xonlikda rus tilida ish yuritish, kelgan maktublarni o'qish va tarjima qilish, nomalar bitish sohasida qiyinchiliklar tug'ilyotgan edi. Holbuki, Petro Aleksandrovsk (hozirgi To'rtko'l) shahrida ochilgan rus-tuzem maktabini bu davrda bir qancha xivalik yoshlar, jumladan, Asfandiyor to'ra, Muhammad Aminaddin Muhammad hoji Aminaddin o'g'li 1892-1897 yillarda Fransiyaning Tuluza shahridan suv xo'jaligi kollejida ta'lim olgan zamonaviy ma'lumotli birinchi o'zbek irrigatori edi. Yana shu kitobda quyidagi xabar keladi: — Feruz farmoniga muvofiq 1904 yilning 10-noyabrida Urganchda birinchi yangi usul maktabi ochildi. Unda Husayin Qo'shaev degan Turkiyadan kelgan o'qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya bera boshladi. Mahalliy xalq vakillarining mazkur maktabga qiziqishi ortib, dekabr oyiga kelib, bu maktab o'quvchilarinsh 45 tasi mahalliy millat farzandlari edilar. Husayin Qo'shaev 1906-1907 o'quv yilida xonlikdagi ilg'or ma'rifatparvar kishilarning, eng avvalo, otionalarning orzu istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabi tashkil etdi. Bu muhim voqeadan xursand bo'lgan Feruz Urganchga borib, mazkur maktab ishi bilan tanishdi va Husayin

Qo'shaevning boshlagan foydali tadbiri uchun uni qo'llab-quvvatlab, boshoyoq sarpo kiygizdi va xazina hisobidan maktabga yordam berib turishga qaror qildi. Q.Munirovning — Xorazmda tarixnavislik asarida Xiva xonligidagi faqat tarixiy asarlarga e'tiborini qaratadi. Muallif xonlikda tarix maktabiga xon Abulg'oziy asos solganini ham eslatib o'tadi.

Yirik zodagonlar va ruhoniylar tabaqasining madadiga tayangan qo'ng'iroq qabilasining yo'l boshchisi Muhammad Amin 1761-yilda inoqlik lavozimiga ko'tarilgan. U turkmanlarning yovmut va chovduz qabilalariga qarshi kurash olib borgan. Biroq u dastlab muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Buxoroga Doniyolbiy otaliq yoniga ketadi. Turkman qabilalari Xorazmni egallab, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat, Shohobod shaharlarini xonavayron qiladilar. Ocharchilik va vabo tarqalib, o'zbeklar Orol va Buxoroga ketishga majbur bo'ladilar. 1770-yilda Muhammad Amin inoq Buxorodan qaytib kelib, yovmutlarga qarshi kurashni uyushtiradi va ularni Xorazmdan haydab chiqaradi. Muhammad Amin mahalliy beklarni ham bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Hukmronligining so'nggi yillarida o'z qabilasining faol qatlamiga, savdogarlar va ruhoniylar madadiga tayangan hamda turli turkman qabilalari o'rtasidagi o'zaro nizolardan oqilona foydalana olgan Muhammad Amin mamlakatda nisbatan siyosiy osoyishtalik vaziyatini yaratishga erishdi. Bularning barchasi mamlakat iqtisodining ko'tarilishini ta'minlaydi. Jon saqlash uchun o'zga yurtlarga qochib ketgan fuqarolar yana qaytib kela boshladilar. Avaz Muhammad inoq davrida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan ancha mustahkamlandi. Muhammad Amin ham, uning o'g'li Avaz (1790-1804) ham davlat hokimiyatini inoq unvonida boshqarganlar [2]. Qozoqchigiz biylaridan soxta xonlar chaqirilib turilgan. Hokimiyat amalda inoq va maxsus kengash tomonidan boshqarilgan. Kengash tarkibiga qo'shbegi, mehnat, vazir va otaliqlar kirgan. Inoq va kengash soxta xon nomidan ish yuritgan. Faqat Avazning o'g'li Eltuzar (1804-1806) hukmronligi davrida chetdan soxta xon chaqirish to'xtatildi. Nafaqat to'xtatildi, ayni paytda 1804-yildayoq chetdan chaqirilgan soxta xon Abulg'ozini taxtdan tushirib, o'zini xon deb e'lon qildi. Shu tariqa, qo'ng'iroqlar sulolasi Xiva xonligi taxtini rasman egalladi. Bu sulola 1920-yilga qadar Xiva xonligini idora qildi.

NATIJALAR

Xiva xonligida qo'ng'iroq sulolasi rasmiy ravishda 1804-yildan e'tiboran boshlangan. Shu yili Muhammad Aminning nabirasi Eltuzar xon unvonini qabul qiladi. Yangi xon 1806-yilda Buxoroga qarshi olib borilgan urushda halok bo'ladi. Uning o'rniga ukasi va vorisi Muhammad Rahim (1806-1825) xonlikning unvoniga egalik qiladi. Muhammad Rahim 1811-yilda orolliklarni o'ziga taslim qiladi. 1822-yilda esa Marv va undagi

turkmanlar ustidan hukmronlik o‘rnatadi. Xiva xonligi ayniqsa Muhammad Rahimning o‘g‘li Olloqulixon (1825-1846) davrida o‘z hududlarini ancha kengaytiradi. Xonlikning hududlari Sirdaryoning Orol dengizigacha quyiladigan joyidan Turkmaniston hududidagi Kushkagacha cho‘zilib ketgandi. 1846-1855-yillarda xonlik qilgan Muhammad Amin (Madamin) va Abdullaxon (1855-1864) o‘z xonliklarining faoliyatlarini turkmanlarga qarshi to‘xtovsiz kurashlarda o‘tkazadilar va shu urushlarda halokatga uchraydilar. Sayid Muhammad Rahimxon (Feruz) davri (1864-1910) da Xiva xonligi Rossiya bosqinchi to‘dalariga qarshi kurash olib borolmaydi va g‘oyatda kuchli dushman bilan Gandimiyon – sharmandali sulh bitimini imzo chekishga majbur bo‘ladi. Xiva o‘z mustaqilligini yo‘qotadi va Rossiyaga qaram bir mamalakatga aylanadi. Ayniqsa Xivaning so‘nggi ikki xoni Isfandiyorxon (1910-1918) va Sayid Abdullaxon (1918-1920) davrida xalq ommasi g‘oyatda og‘ir qismatli va nihoyatda bir-biriga qarama-qarshi onlarni o‘z boshidan kechirmoqda edi [3]. Eng muhimi ana shu ziddiyatli bu davr va zamon fojiasini tushunib yeta oladigan va unga monand yo‘l tanlaydigan siyosiy va g‘oyaviy yetuk xalq hali shakklanmagan edi. Bu esa o‘lkaning tarixiy fojiasi edi. Bundan suronli va bo‘ronli milliy-ozodlik kurashi yillarida qizil saltanat ilhomchilari – bolsheviklar foydalanib qoladilar.

MUHOKAMA

Xiva xonligi xon tomonidan saroy amaldorlari yordamida boshqariladigan, yakka hokimchilikka asoslangan davlat bo‘lib, uning boshqaruv tizimi Buxoro va Qo‘qon xonliklaridan deyarli farq qilmagan. Xonlikdagi eng yuqori unvon xon bo‘lib, u siyosiy, harbiy va diniy hokimiyatga ega edi. Buxoro va Qo‘qon xonligidan farqli ravishda XIX asr boshlariga kelib xon huzurida doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi Kengash (Devon) bor edi. Eng yuqori lavozimdagi amaldorlar a‘zo bo‘lgan bu kengashning vakolatlari cheklangan, barcha qarorlar amalda xon tomonidan qabul qilingan bo‘lsa-da, lekin saroy ayonlarining, qabila boshliqlarining, mahalliy hokimlarning davlat boshqaruvidagi o‘rnini e‘tirof etish zarur [4]. Xonlikdagi barcha mansab va unvonlarni 3 toifaga: harbiy-ma‘muriy, harbiy, diniy amallarga bo‘lish mumkin. Xiva xonligida davlat tili o‘zbek tili bo‘lib, Buxoro va Qo‘qon davlatlaridan farqli ravishda, bu yerda ikki tillilik hukmron emas edi. Barcha farmonlar, davlat ishlari, hujjatlar o‘zbek tilida yozilardi. Xonning o‘zi raislik qilgan Oliy kengash davlatning qonun chiqaruvchi, ma‘muriy va sud organi vazifasini bajarar hamda unda eng nufuzli amaldorlar qatnashardilar. Ular orasida devonbegi, qushbegi, mehtardan tashqari naqib, shayxulislom, mutavalli, mirob, qozi, farmonchi, darg‘a, shig‘ovul, dasturxonchi, arbob, miroxo‘r, to‘shakchi, oqog‘o va boshqa amaldorlar bor edi [5]. Kengash qatnashchilari

haftaning juma kunlari ko‘rinishxonada to‘planardilar. Ularga osh tortiladigan keyin, maslahat kengashi quyuq ziyofat tarzida, ba‘zan kech tundan erta tonggacha davom etardi.

XULOSA

Mazkur maqolada Qo‘ng‘irotlarning hukmronligi davrida davlatning tashqi va ichki siyosatiga doir qator yangi fikrlar o‘rganildi. O‘rta Osiyoda shakllangan uchta mustaqil - Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari tarixiga bag‘ishlab alohida-alohida asarlar yaratilgan edi. Bu tarixiy asarlar mazkur xonliklarning tarixini o‘rganishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladilar. Xiva xoni va tarixnavisi Abulg‘oziy tomonidan tarixiy asarlar yozish an‘anasi, keyinchalik atoqli tarixnavislar va ajoyib shoirlar Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy va Muhammad Yusuf Bayoniy tomonidan davom ettirilgan edi. Xorazm tarixi bo‘yicha yozilgan hamma tarixiy asarlarni o‘zbek tilida ijod etgan mazkur tarixnavislar bir-birlarining ishini davom ettirib, uzoq davrni o‘z ichiga qamrab olgan Xiva xonligi tarixini o‘rganishda ajoyib ma‘lumotlarga boy qator qimmatli tarixiy asarlar yaratildi. Shuni ta‘kidlab o‘tish zarurki, bu qo‘lyozma tarixiy asarlar o‘z davrining ilg‘or fikrli kishilari tomonidan yozilgan bo‘lsa-da, o‘sha davrdagi hukmdorlar ra‘yidan o‘tolmasdan, ularning manfaatlariga mos qilib yozilgan edi. Chunki mualliflar shu tarzda yozishga majbur edilar. Bu asarlarda qo‘shni xalqlar sha‘niga aytilgan «tug‘yonkor», «isyonkor», «mufsid» kabi noloyiq iboralarni ham uchratamiz. O‘z davri va muhitining ta‘siri tufayli mavjud kamchiliklarga qaramay, Xorazmda tasnif etilgan mazkur tarixiy asarlar, Xiva xonligining XVII — XIX va XX asr boshlaridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini o‘rganishda aniq ma‘lumot beruvchi asosiy manba bo‘lib xizmat qiladilar. Xonlikning iqtisodiy hayotida feodal yer egaligi, sug‘orish ishlari va yangi yerlarni o‘zlashtirish va soliq masalasi asosiy masalalardan edi. Bu masalalar bo‘yicha ham mazkur tarixnavislarning asarlarida ancha ma‘lumotlar keltirilgan. Xonlikning iqtisodiy hayotida asosiy masalalardan biri bo‘lgan soliq masalasiga kelsak, xivalik tarixchilar o‘z asarlarida voqealarni bayon etar ekanlar, xonlik hududida bo‘lgan shaharlar va qishloqlarga kimlarning soliq yig‘ish uchun borganligi, qaysi davrlarda qaysi xalqlarning Xiva xonligiga soliq to‘laganliklari haqida ham ma‘lumotlar keltirib o‘tganlar. Savdogarlardan, shuningdek, Xiva xonligi hududidan o‘tgan Buxoro xonligiga tegishli savdogarlardan ham olingan soliqlar haqida ham ba‘zi ma‘lumotlarni uchratamiz. XVII — XIX asrlarda va XX asr boshlarida Xiva xonligida qurilish ishlari bo‘yicha ham ma‘lum ishlar amalga oshirilgan. Madrasalar, masjidlar, qal‘alar, bog‘lar, ko‘priklar va boshqa shu kabi inshootlar qurilgan. Qo‘ng‘irotlar hukmronligi XX asr boshlarida mustabid sovet davlati xokimiyatining

oʻrnatilishi bilan inqirozga uchradi. Lekin ikki asrdan ortiq davrda hukmronlik qilgan bu sulola davrida Xiva xonligi ijtimoiy, iqtisodiy, madaniyat va fan sohalarida yetakchi davlat darajasiga koʻtarildi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bagʻishlangan Oliy Majlis palatalarining qoʻshma majlisidagi nutq. -T.: Oʻzbekiston, 2016. 13-b
2. Oʻzbekiston davlat va mahalliy boshqaruv tarixi: Ikkinchi kitob // Bahodir Eshov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 158-165 betlar.
3. Vatan tarixi (XVI-XIX asr boshlari): Ikkinchi kitob // R.Shamsutdinov, Sh.Karimov, Oʻ.Ubaydullayev. – Toshkent: SHARQ, 2010. – 97-98 betlar.
4. Oʻzbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. I-qism // A.Sagdullayev, B.Aminov, Oʻ.Mavlonov, N.Norkulov. – T.: “Akademiya” 2000. – 241-243 betlar.
5. Vohidov Sh, Xoliqova R. Markaziy Osiyo davlatlarida boshqaruv tarixidan. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 64-80 betlar.

